

“re Dominus noster est, id quod in honorem Dei exhibemus, servitium dicitur. Est autem Deus dominus non per accidens, sicut omnis homo, sed per naturam, ideo aliter debetur servitium Deo, et aliter homini cui per accidens subdimur..... Unde servitium quod debetur Deo, specialiter apud graecos *latría* vocatur,,. Ex his etiam patet, secundam difficultatem in falsa fundari suppositione, quasi *adaequata* ratio cultus *externi*, foret sola manifestatio *interni*.

Ex prima parte 3^o difficultatis fluit dumtaxat, cultum externum si cum interno non conjungatur non fore Deo acceptum, cum Deus praecipue intueatur sinceros mentis affectus; minime vero illum excludendum esse; etenim et Deus licet spiritus aequae est dominus spiritualium ac corporalium et cultus externus potest ac debet *in spiritu et veritate* exhiberi.

ARTICULUS II.

DE CULTU INTERNO ET EXTERNO DEO DEBITO AB HUMANA SOCIETATE.

135. Pufendorfius et omnes passim ejusdem pedissequi, qui se jus naturae a scholastico pulvere repurgatum tradere inani plausu proclamant, illud non tam repurgatum quam foedissime mutilatum crudelis obtrudere non dubitarunt, dum nobilissimam illius ac *substantialem* et *primariam* partem, nempe officia hominum erga Deum a jurisprudentia naturali excludunt, vel eam *fini secundario*, scilicet socialitati seu felicitati humanae societatis, et quidem *temporariae* inordinatissime subordinant. At quantum errent vel in ipsa suppositione *dumtaxat* *temporariae felicitatis* humanae societatis manifestissimum est; etenim ut ratio evidentissima ostendit, et pluribus probat S. Thomas (1), finis *adaequatus* civilis societatis non est quaelibet felicitas sed *humana*; siquidem sola sufficientia vitae in affluentia temporalium honorum, securitate et tranquillitate sita, et *in se spec-*

[1] *De regim. principum* libr. 1. Vide quoque quae ostendimus superius (part. 3. cap. 1. artic. 3. n. 110. in nota 2.) circa finem humanae societatis.

tata, est finis communis etiam brutis, qui absque ordinatione ad felicitatem internam, *veram ac solidam* beatitatem nequaquam constituit; hominum namque finis non est simpliciter vivere, sed vivere secundum virtutem, ideoque neque congregantur homines propter solum vivere, sed ob bene et recte vivere. Bona itaque vita secundum rationem et virtutem, est finis humanae congregationis; sed quia vita secundum virtutem ad ulteriorem finem, etiam in hypothesi solius status mere naturalis (1), scilicet ad unionem cum Deo in altera vita assequendam ordinatur, et homines per statum congregationis naturam non mutant; oportet eundem esse finem multitudinis humanae, qui est hominis: non est igitur *temporaria* dumtaxat felicitas finis humanae societatis. His instar fundamenti suppositis statuitur.

PROPOSITIO.

Jure naturae et quidem immediato humana societas tenetur ad internum et externum cultum Deo exhibendum.

136. Ac primo quidem, cum sicut nuper monuimus, humana societas propter conditionem naturae rationalis, ad assequendam alterius vitae perfectam felicitatem, tamquam ad finem caeteris omnibus praehabendum ordinetur, et cum exhibitio cultus interni atque externi sit medium *per se* ac *simpliciter* requisitum ad hunc finem; assertio nostra evidens est. Deinde, humana societas instar unius corporis et personae moralis considerata, peculiariter sibi propria indesinenter a Deo recipit beneficia, et frequenter nova postulare debet, propter naturales relationes quas habet ad Deum tamquam ejus status institutorem, supremum gubernatorem et provisorem; unde per se ac immediate dimanat debitum propriam dependentiam, gratique vel supplicis animi sensus, nedum internis sed et externis atque in communi actibus manifestandi. Praeterea, societas humana sub eodem respectu considerata, immediate ex jure naturae tenetur quantum in se est, commune inter sives animorum

(1) Sicut probavimus (part. 1. cap. 1. artic. 2. nn. 12. 13. 14. et artic. 3. nn. 19. 20. 21.)

vinculum procurare, quale profecto est cultus divinitatis extrinsecis praesertim signis manifestatus: quod propter nexum indissolubilem boni communis cum bono cujusque particulari; aptissime et efficacissime discordantes multitudinis voluntates in unum colligit.

Insuper licet cultus Dei etiam externus quoad exercitium, non exigit hominum societatem praesertim civilem, et licet non sit propter civitatem, est tamen civitas propter beatitudinem revera humanam, quae etiam in praesenti vita sine professione alicujus cultus subsistere nequit. Nonne, ut vidimus in superioribus (1), fundamentum obligationis omnium legum, et subjectionis politicae potestati, in supremo humani generis legislatore et societatum moderatore Deo est agnoscendum? Nonne, persuasio et timor Numinis a necessitate cultus inseparabilia, sunt pariter fundamentum mutuae fiduciae civium et fidelitatis subditorum a probitate praesertim actionum internarum ut plurimum dependentis? Sicut igitur *immediate et principaliter* ex jure naturae, non autem *secundario* dumtaxat et *impertinenter*, tenetur societas curare ut documentum suae *intrinsecae firmitatis* sibi apprime manifestum fiat, ita etiam ut manifestus cultus divinitatis habeatur. Quod denique suadetur more communi politicorum principatum repetentium maximam firmitatem fidelitatis subditorum, et praecipue militum et magistratum, a *fide juramenti seu invocationis divini testimonii*, quam ab ipsis postulant, et evidentissima ratione ostendente, cives illos qui propter perversitatem morum passim et sine timore debitum Deo cultum subtraherent, vix ac ne vix quidem sollicitos futuros de mutuis obligationibus adimplendis, nemine laedendo, et publico bono quaerendo. Licet autem et tales declarationes, quandoque fallere possint, id fit *per accidens*, juriq; naturae non derogat.

137. Opponunt 1.º Finis cultus divini est *beatitudo aeterna*, non autem *felicitas* humanae societatis. 2.º Proprius et immediatus humanae societatis finis est ejusdem felicitas et quidem temporalis, cum propter hanc homines congregentur. 3.º Tranquillitas et stabilitas humanae societatis *necessario et per se* non laeditur omissio divinitatis cultu; quando quidem multae Civitatis seu Respublicae sunt optime consti-

(1) Part. 2. cap. 4. artic. 1. et 2. part. 3. cap. 2. artic. 4. et 2.

tutae in ordine ad propriam felicitatem temporariam, et tamen legibus, ut vocant, atheis utuntur, ac ne vix quidem *accidentalem curam* alicujus divini cultus habent.

Respond. ad 1.º Parum refert finem divini cultus *per se* spectati esse beatitudinem aeternam assequendam per debiti Deo obsequii exhibitionem, dummodo a fine adaequato humanae societatis; non excludatur ejusdem beatitudinis assecutio; tunc enim, uti vidimus, sequitur statim immediatum debitum vi juris naturae, cultus divini in societate et a societate fovendi.

Hinc fluit responsio ad 2.º, scilicet talem finem humanae societatis esse *inadaequatum* tantum, et propter hunc quidem homines congregari, sed tamquam propter *inadaequatum*, et non ad exclusionem alterius nobilioris humanaeque naturae magis proprii et simpliciter necessarii.

Ad 3.º. *Neg. antec.* quod probatio ex facto desumpta non evincit, nisi simul ostendatur hujusmodi Civitates vel Respublicas coaluisse aut coalescere e civibus vel saltem majori eorum parte, omnem divinitatis cultum respuente; parum namque interest quod societas politicis suis legibus nullum determinatum cultum *positive* foveat, vel relate ad omnem, indifferentem se esse in abstracto seu *speculative* profiteatur [1], dum interim cives *practice* aliquo cultu Deum venerantes, saltem *substantiali* motivo, vitae ex praescripto rationis sicut oportet instituendae, non destituuntur; neque de hoc revera in praesens est quaestio, sed utrum, civibus passim vel pro majori parte omnem cultum Numinis *speculative et practice* respuentibus, et societate humana nullum prorsus in commune fovente, adhuc saltem

(1) Positive nullum cultum fovere dicuntur illae civiles societates quae in legibus earum ab omni respectu ad religionem praescindunt, nullius tamen exercitium impediunt (quod solet appellari *libertà di coscienza*), aut etiam omnes cultus *negative* protegent, quatenus instar cujuslibet civilis institutionis, delicta contra eorum exercitium, templa et res admissa legibus et poenis cohibent, velut actus publicam tranquillitatem perturbantes. Quod profecto differt ab omnimoda religionis, seu cultus divinitatis exclusionem quam semel dumtaxat cujusdam civilis societatis reformatores inducere tentantes, in manifestum interitum eandem conjecerunt, nec nisi citissime ab aliis substituta notione *entis (dell' essere)* impeditum utcumque fuit ne omne vinculum societatis penitus dissolveretur.

temporaria ejusdem societatis felicitas subsisteret, quod falsum esse nostrae probationes sufficienter ostendunt. Tandem increduli optimam constitutionem objectarum Rerumpublicarum etiam in ordine ad temporalem felicitatem, plus aequa videntur extollere, neque unius earum tranquillam et satis longam durationem assignare valent; et aliunde semper verum remanet societatem quae essentialem ac proprium hominum finem, pro termino suae institutionis non sibi proponit aut negligit, esse monstrum quoddam morale, vel ethnicis ipsis nationibus incognitum, et obscurissimo seculi nostri lumini ad inveniendum relictum.

ARTICULUS III.

DE HUMANA RATIONIS INSUFICIENTIA CIRCA DETERMINATIONEM DEBITI DEO CULTUS.

138. Plerique deistae seu theistae, quos etiam naturalistas et incredulos vocant toti sunt in commendanda nimis religione seu cultu Dei naturali, viribusque humanae rationis ultra praesinitum eidem limitem summopere extollendis; eorum numerus atque audacia post Genevensis sophistae commenta in dies crevit, naturali quadam humanae mentis elatione, atque passionibus, subsidium ferentibus. Hos itaque in praesenti quaestione aggredimur, sed ne ad alienam messem seu provinciam videamur divertere, indirecte dumtaxat cum ipsis pugnabimus, ex insufficientia scilicet nostrae rationis ad perfectam cognitionem cultus Dei debiti, inferendo *debitum* seu *obligationem* naturalem, orto *saltem* circa hanc rem dubio, inquirendi utrum Deus manifestaverit, nec ne aliquod medium seu viam ipsum colendi, distinctam a medio et via rationis naturalis; unde integras relinquemus generales quaestiones circa insufficientiam legis et religionis naturalis, indeque manantem necessitatem divinae revelationis, circa ejusdem possibilitatem et existentiam, etiam de veritatibus supernaturalibus etc.

Porro ut quaestio nostra sic limitata melius intelligatur, advertimus 1^o, rationis humanae *insufficientiam* de qua sermo, esse *moralem* non autem *physicam*, scilicet, quae arguit magnam difficultatem, seu impossibilitatem atque *impotentiam* *moralem*, latiori sensu acceptam, non vero defectum

virium physicarum, seu *physicam* ac omnimodam *impotentiam* 2^o; eandem impotentiam nos colligere ex consideratione conditionis humanae rationis respectu habito potius ad totum humanum genus moraliter spectatum, quam ad unum alterumve hominem. 3^o, nos non inquirere undenam haec impotentia humanae rationis proveniat, an scilicet ex intrinseca et nativa ejusdem imbecillitate, an vero ex accidentali quadam corruptione, quod ex sola ratione forte haud determinari valet, nec est necessarium; cum aequae in alterutra hypothesi detur sufficiens motivum rationabiliter dubitandi seu suspicandi, utrum Deus voluerit nec ne extrinseca atque extraordinaria ratione huic imbecillitati subsidium ferre, quod quidem dubium in doctioribus velut sponte sua, in aliis vero saltem in quibusdam adjunctis deberet locum habere sola rationalitate officium cultus Dei determinante.

PROPOSITIO

Sola humana ratione cultum Deo debitum determinante, facile potest et debet agnosci debitum inquirendi utrum Deus positive manifestaverit nec ne aliquem modum se colendi ab humanae ratione distinctum.

139. Eadem ratione qua singuli homines ex debito ordine naturalis rationis tenentur Deo cultum praebere, tenentur quoque eundem accomodate ad divinam naturam et propriae felicitatis assecutionem, ut per se patet, praestare; si igitur solo rationis naturalis ductu, ad id praestandum minime sufficiant, istamque insufficientiam eadem praevalente ratione detegant; jam vi tendentiae ac ordinationis necessariae in proprium ultimum finem, tenentur inquirere num revera benignissimus Deus aliquem sui cultum *positive* determinaverit; cum evidentissima ratio suadeat, Deum et sincere velle hominum felicitatem, et qui creaturis dedit facultatem proprium animi sensum aliis manifestandi, non posse carere innumeris mediis voluntatem suam hominibus absque erroris periculo (signis scilicet indubiis eam comprobando) patefaciendi; praesertim si addas, com-